ЗМІСТ

Передмова 13

ЧАСТИНА І. ОСТАННІЙ САМІТ 23
Розділ 1. Зустріч у Москві 25
Розділ 2. Могильник партії 49
Розділ 3. Котлета по-київськи 72

ЧАСТИНА ІІ. ТРИВОЖНИЙ СЕРПЕНЬ 95
Розділ 4. Кримський в'язень 97
Розділ 5. Російський бунтар 117
Розділ 6. Тріумф свободи 135

ЧАСТИНА ІІІ. КОНТРПЕРЕВОРОТ 157
Розділ 7. Пробудження Росії 159
Розділ 8. Незалежна Україна 177
Розділ 9. Урятувати імперію 195

ЧАСТИНА IV. ПАРАД СУВЕРЕНІТЕТІВ 213
Розділ 10. Вашингтонська дилема 215
Розділ 11. Російський ковчег 239
Розділ 12. Останній герой 260

ЧАСТИНА V. ГОЛОС НАРОДУ 283
Розділ 13. В очікуванні розв'язки 285
Розділ 14. Український референдум 306
Розділ 15. Слов'янська трійця 327

Купить книгу на сайте kniga.biz.ua >>>

ЧАСТИНА VI. ПРОЩАВАЙ, ІМПЕРІЄ! 349
Розділ 16. Нові перспективи 351
Розділ 17. Народження Євразії 377
Розділ 18. Різдво в Москві.....399

Епілог.....422
Подяки.....442
Примітки 445
Покажчик 496

Купить книгу на сайте kniga.biz.ua >>>

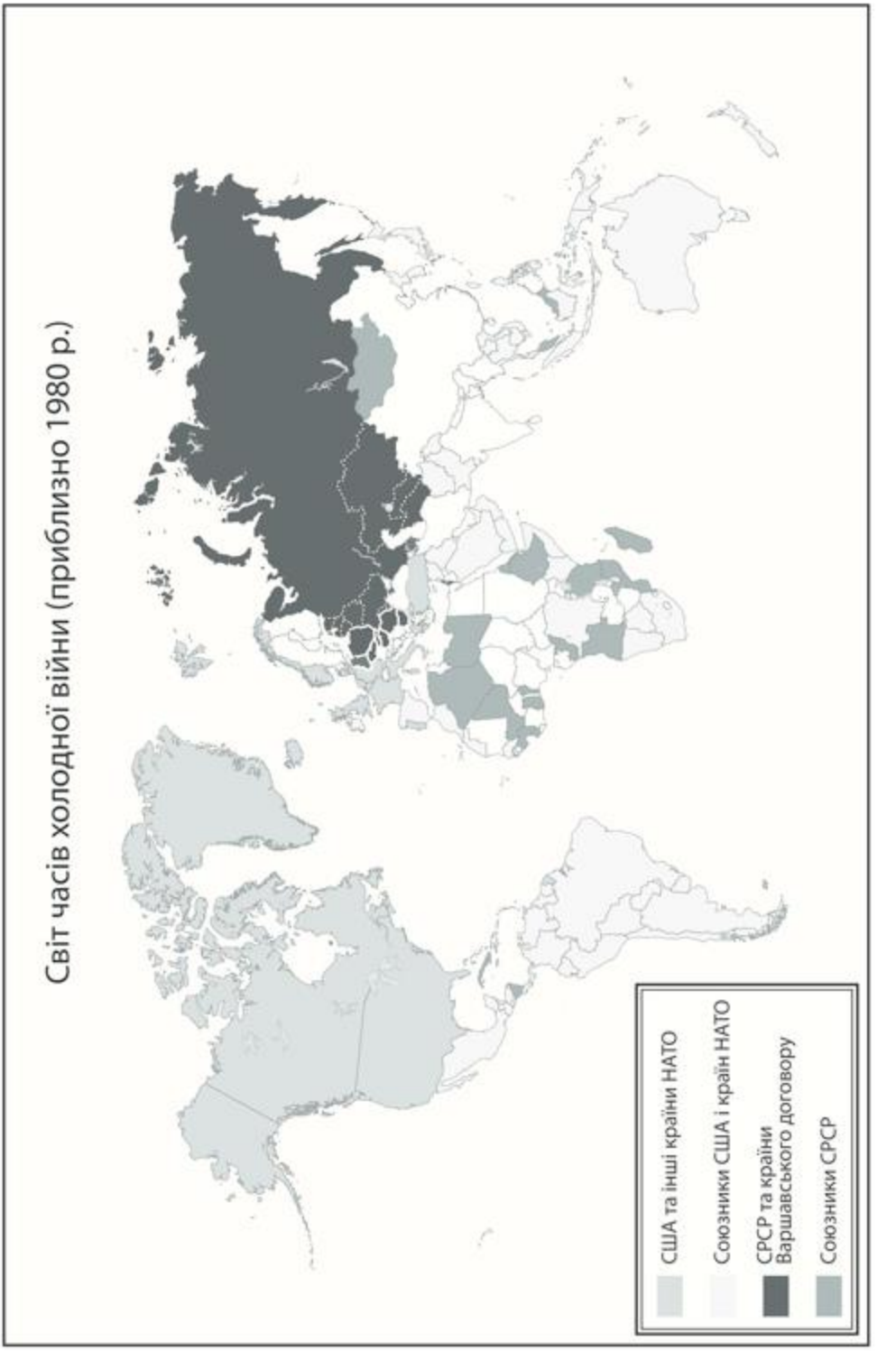

Купить книгу на сайте kniga.biz.ua >>>

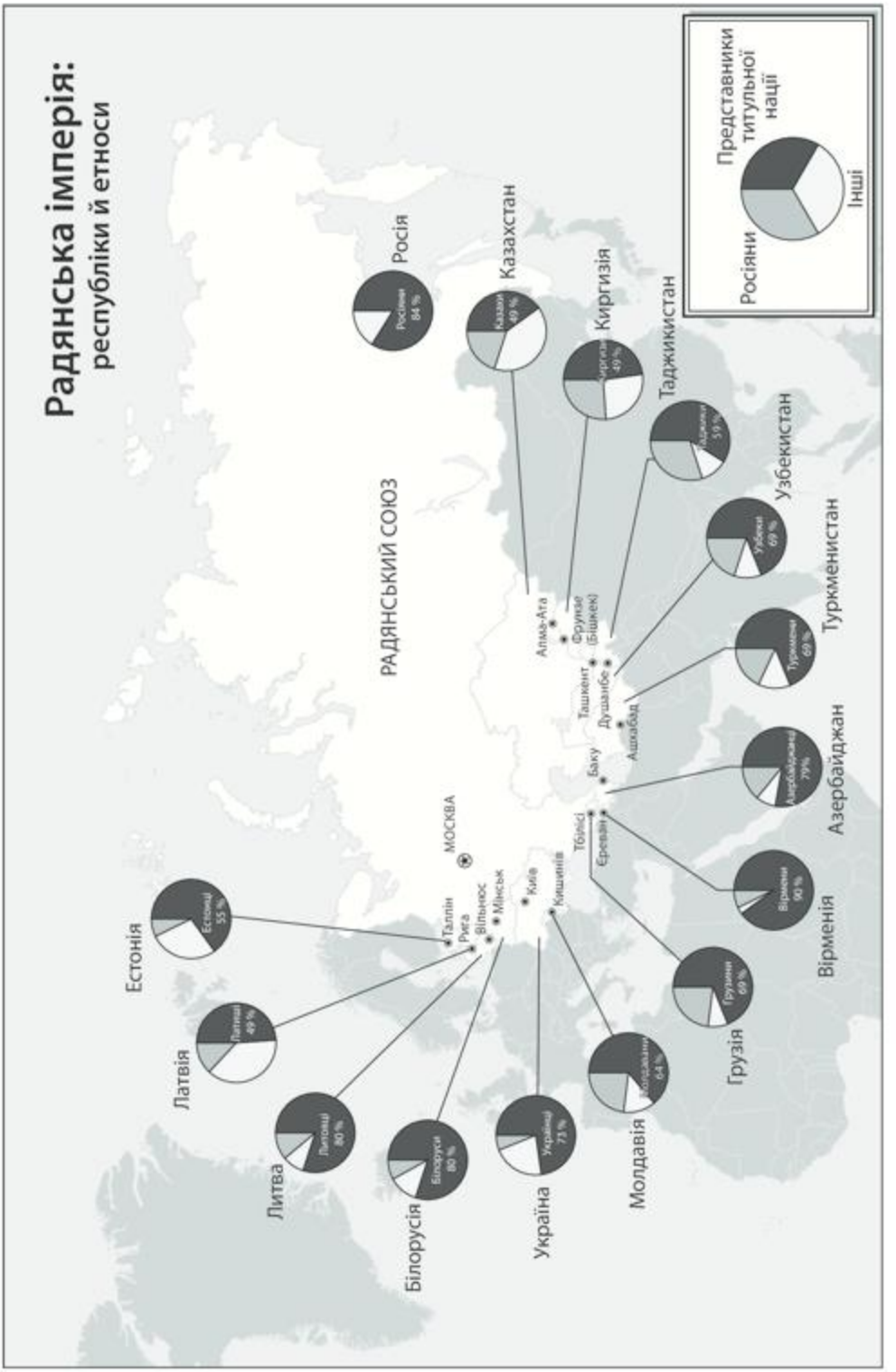

Купить книгу на сайте kniga.biz.ua >>>

ПЕРЕДМОВА

Мало хто з американців чекав такого подарунка на Різдво. На тлі темного вечірнього неба над головами присутніх на Красній площі туристів і карабінами почесної варти, що карбувала крок, прямуючи до Мавзолею, за цегляними мурами Кремля з флагштока резиденції глави СРСР і донедавна символу світового комунізму спускався червоний стяг. Мільйони телеглядачів, які спостерігали цю картину в різдвяний вечір 1991 року, не вірили своїм очам. Того ж дня *CNN* у прямому ефірі передала заяву про відставку першого й останнього президента СРСР Михайла Горбачова. Радянський Союз припинив існувати.

Що сталося? Першим на це запитання відповів американський президент Джордж Буш. Увечері 25 грудня, через кілька годин після того, як *CNN* та інші телеканали показали виступ Горбачова й репортаж зі спусканням прапора в Кремлі, він з'явився на телеекранах і пояснив співвітчизникам зміст побаченого, розтлумачив новину та привітав їх із таким подарунком на Різдво. Буш роз'яснив відставку Горбачова та спускання радянського прапора як перемогу у війні з комунізмом, яку Америка вела понад чотири десятиліття. Розвиваючи свою думку, Буш пов'язав падіння комунізму із закінченням холодної війни і привітав співгромадян із перемогою американських цінностей. Далі він у трьох реченнях поспіль ужив слово «перемога» (*victory*). За кілька тижнів, виступаючи зі щорічним посланням до Конгресу, він назвав розпад Радянського Союзу подією «майже біблійного масштабу», заявив, що «Божою ласкою Америка перемогла в холодній війні», та проголосив настання нового світового порядку.

— Світ, поділений колись на два збройні табори, — сказав Буш на об'єднаному засіданні Сенату і Палати представників, — зараз визнає одну супердержаву — Сполучені Штати Америки.

Зал вибухнув оплесками[1].

Понад сорок років тривало запекле глобальне протистояння США і Радянського Союзу, яке лише завдяки щасливій випадковості не перейшло в ядерну трагедію. Поділ світу на два табори

Купить книгу на сайте kniga.biz.ua >>>

(уособленням першого був червоний прапор над Кремлем, другого — зоряно-смугастий стяг над Капітолієм) здавався вічним. Ті, хто вчився у школі в 1950-х, ще пам'ятали сирени навчальних ядерних тривог, коли слід було ховатися під партами. Сотні тисяч американців воювали в горах Кореї та в'єтнамських джунглях, десятки тисяч загинули там, щоб зупинити просування комунізму. Цілі покоління інтелектуалів вели суперечку, чи був Елджер Гісс радянським шпигуном, а Голлівуд кілька десятиліть відходив від антикомуністичної істерії, розв'язаної сенатором Джозефом Маккарті. За лічені роки до краху Союзу на вулицях найбільших міст США вирували демонстрації, організовані поборниками ядерного роззброєння; ця тема вганяла клин між батьками й дітьми, налаштовувала молодого громадського діяча Рона Рейґана проти рідного батька — президента Рональда Рейґана. Американці та їхні західні союзники вели численні війни як удома, так і за кордоном, яким, здавалося, не буде кінця. І тут озброєний до зубів ворог, не програвши ще жодної битви, раптом спускає прапор і розпадається на кільканадцять менших держав без жодного пострілу супротивника.

Причин для радості не бракувало, однак було щось дивне, може, навіть тривожне в готовності президента оголосити про перемогу в холодній війні в день відставки Горбачова, який прагнув завершення війни не менше, аніж Буш чи Рейґан. Крок Горбачова мав хіба що символічне значення (юридично СРСР був розпущений засновниками чотири дні тому, 21 грудня), але американці ніколи не ставили перед собою такої мети, як розпад СРСР. Телезвернення Джорджа Буша 25 грудня і січневе послання Конгресу суперечили колишнім заявам адміністрації, що холодна війна скінчиться завдяки співпраці з Горбачовим, а не через суперництво з ним. Уперше така заява пролунала на саміті СРСР і США на Мальті у грудні 1989 року, востаннє — коли Білий дім за кілька годин до різдвяної промови Буша виступив із заявою, у якій високо оцінив роль радянського президента: «Діючи спільно з президентом Рейґаном, мною та лідерами наших союзників, Горбачов робив усе можливе, щоб покласти край глибокому розмежуванню часів холодної війни, та всіляко вітав появу вільної Європи»[2].

Купить книгу на сайте kniga.biz.ua >>>

Різдвяна промова Буша виразно засвідчила зміну риторики. Президент і його адміністрація переосмислювали власне ставлення до подій у Союзі та до свого колишнього візаві. Весь 1991 рік Джордж Буш і його радник з нацбезпеки Брент Скоукрофт переконували всіх в обмеженості свого впливу, а зараз узяли на себе відповідальність за драматичний розвиток подій в СРСР. Таке нове тлумачення з'явилось у контексті виборчої кампанії Буша, який балотувався на другий президентський термін, і сильно позначилося на уявленнях американців, чому закінчилась холодна війна й США залишились єдиною супердержавою. Їхні уявлення, здебільшого міфічні, стали породженням кінця холодної війни, занепаду комуністичної ідеології та розпаду Радянського Союзу. А це пояснювалося далекосяжною політикою США і не могло не викликати гордості в пересічного американця[3].

Ця праця спростовує тріумфалістське пояснення розпаду СРСР. Приводом для такого перегляду стали нещодавно розсекречені документи з Президентської бібліотеки Джорджа Буша, зокрема записки його радників і стенограми телефонних перемовин зі світовими лідерами. З цих документів випливає, що і сам президент, і його радники робили все, щоб продовжити життя Радянського Союзу. Їх лякало наростання політичної ваги Бориса Єльцина та прагнення союзних республік до незалежності. Коли СРСР перестав існувати, США зажадали передання Росії всього ядерного арсеналу і збереження впливу Російської Федерації на пострадянському просторі, передусім у країнах Середньої Азії.

Чому ж керівництво країни, що боролася з СРСР під час холодної війни, обрало такий курс? Відповіді на це та інші актуальні запитання можна знайти в документах Білого дому, інших американських джерелах. Вони показують, як політична риторика холодної війни почала суперечити реальній політиці, оскільки Білий дім намагався врятувати Горбачова, вважаючи його своїм головним союзником на світовій арені. Для досягнення цієї мети Білий дім був ладен миритися з подальшим існуванням КПРС і Радянської імперії. Його головною турботою була не перемога в холодній війні, котра фактично закінчилась, а можлива громадянська війна на теренах СРСР. За такого сценарію колишня комуністична імперія загрожувала стати

Купить книгу на сайте kniga.biz.ua >>>

«Югославією з ядерною зброєю». Ядерна доба змінила характер суперництва великих держав та зміст слів «поразка» і «перемога», але не войовничий дух чи мислення широких верств. Адміністрація Буша намагалася зробити неможливе, прилаштовуючи мову та мислення часів холодної війни до спричинених нею геополітичних реалій. Учинки чиновників виявилися значно показовішими, аніж їхні часто суперечливі заяви.

Легко зрозуміти (і збагнути) почуття тих, хто став учасником подій кінця 1991 року, коли вони бачили, як із флагштока в Кремлі спускається червоний прапор, і згадували втрати, яких зазнали США в глобальному суперництві з СРСР. Тепер, коли відтоді збігла майже чверть століття, не менш важливо дати неупереджену оцінку тим подіям. Заява про розпад СРСР як перемогу США в холодному протистоянні породила гіпертрофоване уявлення про вплив Америки на світову політику. Найбільшої популярності таке уявлення дістало саме в десятиліття, яке передувало подіям 11 вересня 2001 року та дев'ятирічній іракській війні. Перебільшення ролі США в розпаді СРСР стало підґрунтям для невиправданої самовпевненності американських політиків та поширення в сучасній Росії конспірологічних теорій, згідно з якими знищення Радянського Союзу — справа рук ЦРУ. Така точка зору не тільки трапляється на інтернет-ресурсах екстремістського спрямування, а й транслюється провідними російськими телеканалами[4].

У версії, яку я пропоную, ви побачите набагато складнішу і, можливо, не таку однозначну картину подій, які передували краху СРСР. І ця картина відрізняється від уявлень, поширених серед колишніх сторін холодного протистояння. Також видається, що поява *Pax Americana*, який прийшов на зміну біполярному світу конкурентних ідеологій, — процес однаковою мірою випадковий і рукотворний. Важливо заново простежити зародження нового світу, по-новому оцінити дії тих, хто стояв за цим (дії як цілеспрямовані, так і спонтанні) по обидва боки Атлантики, якщо, звісно, ми хочемо зрозуміти, що сталося з цим світом за останні майже три десятиліття.

Ця праця підіймає часову завісу над доленосними подіями, що привели до спускання радянського прапора та розпаду СРСР.

Купить книгу на сайте kniga.biz.ua >>>

Поняття імперії, відображене в заголовку, є основним у моїй інтерпретації драматичних подій 1991 року. Я згодний із тими політологами та істориками, які вважають, що програна гонка озброєнь, економічний спад, зародження демократії та повне банкрутство комуністичної ідеології сприяли краху Радянського Союзу, але не були визначальними. Крах був зумовлений імперським підґрунтям, національним розмаїттям населення та квазіфедеративним устроєм радянської держави, чого не усвідомлювали до кінця ані політики у Вашингтоні, ані радники Горбачова в Москві.

Радянський Союз часто називали Росією, хоч насправді це був конгломерат національностей, яким, поєднуючи грубий примус та культурні поступки, управляла Москва. Більшу частину радянської ери керівництво здійснювали з позицій сили. Де-юре росіяни грали першу скрипку лише в найбільшій союзній республіці — РРФСР, а до складу СРСР входило ще чотирнадцять республік. Так, кількість росіян становила приблизно 150 мільйонів осіб (або майже 51 % населення Союзу). Українці, яких налічувалось понад 50 мільйонів (чи майже 20 % від населення країни), були другими за чисельністю. Потім ішли інші національності.

Перемога в боротьбі, що розгорілась під час двох революцій, дозволила більшовикам зберегти Російську імперію, трансформувавши її у «федерацію» (принаймні за конституційним устроєм). Однак і ця пролонгація не врятувала Росію від долі інших імперій. У 1990 році більшість союзних республік уже мала своїх президентів, міністрів закордонних справ і де більш, а де менш демократично обрані парламенти. І тільки в 1991 році світ остаточно зрозумів, що Радянський Союз — не Росія[5].

Розпад СРСР я ставлю в один ряд із такими геополітичними подіями XX століття, як розпад Австро-Угорської, Османської, Британської, Французької та Португальської імперій. Тут Радянський Союз названо останньою імперією не тому, що в майбутньому більше не буде імперій, а тому, що це була остання держава-продовження «класичної» імперії сучасної доби. На мій погляд, головна причина розпаду останньої світової імперії — конфлікт між імперською системою правління та інститутом виборчої демократії. Коли Горбачов у 1989 році запровадив елементи

Купить книгу на сайте kniga.biz.ua >>>

виборчої демократії, то новообрані політики Росії були змушені замислитися: чи готові вони нести далі імперський тягар? А політикам інших союзних республік довелося вирішувати, чи бажають вони залишатися під імперським правлінням. У підсумку як одні, так і другі відповіли «ні».

Першими, хто скористався можливістю сказати «ні», стали політики прибалтійських республік і західних областей України — територій, силоміць приєднаних до СРСР за пактом Молотова—Ріббентропа 1939 року. Наступними були їхні колеги в Росії та східних українських областях, які були частиною СРСР задовго до Другої світової війни. Нові демократичні лідери Прибалтики, Грузії та Вірменії вели свої республіки до незалежності. В інших республіках при владі залишалися старі еліти, але після ослаблення підтримки з боку Горбачова й союзного центру їхнє політичне виживання стало більше залежати від демократичних процедур, і вони почали домовлятися з дедалі міцнішими силами демократії, що врешті й призвело до розпаду СРСР за лініями кордонів республік[6].

Тут головну увагу приділено п'яти місяцям 1991 року — з кінця липня до кінця грудня, — коли доленосні рішення щодо майбутнього СРСР змінили світ. Саме наприкінці липня, за кілька днів до московського візиту Джорджа Буша й підписання ним та Горбачовим договору про роззброєння, президент СРСР і Борис Єльцин досягли епохальної згоди щодо трансформації Радянського Союзу — тієї самої, що спричинила путч у серпні. Відставка ж Горбачова наприкінці грудня стала останнім цвяхом у труну СРСР. Описуючи крах держави, науковці та публіцисти дуже рідко зважали на вирішальний період між спробою путчу й відставкою Горбачова. Дехто з них прямо чи опосередковано погоджується з твердженням, нібито заборона компартії після путчу автоматично спричинила і крах Союзу. Хибна думка, спростування якої ви знайдете в цій книжці. Перед путчем КПРС ніщо вже не контролювала (навіть себе саму). Спроба державного перевороту завдала важких утрат Радянському Союзу, але країна існувала ще чотири місяці. Аналізований період — осінь і початок зими 1991 року — став визначальним для республік, які до цього входили до СРСР, і, що не менш важливо, для його ядерних арсеналів[7].

Купить книгу на сайте kniga.biz.ua >>>